

Psychologie vývojová

PhDr. Simona Kiryková, Ph.D.

Studijní opora čerpá z materiálů, které vznikly v rámci ESF projektu č. CZ1.07/2.2.00/18.0027.

LIDSKÁ PSYCHIKA, JEJÍ DETERMINACE A VÝVOJ

***Anotace:** vstupní kapitola je věnována činitelům určujícím vývoj psychiky jedince. Dále se studující seznámí se základními perspektivami zkoumání ontogeneze psychiky a s pojmy vztahujícími se k vývoji osobnosti.*

***Klíčová slova:** determinace, nativismus, empirismus, fylogeneze, antropogeneze, ontogeneze, autoregulace; vývoj, linie vývoje – zrání, učení, socializace; zákonité vývojové změny; věkové a individuální zvláštnosti; principy vývoje; etapy a mezníky ve vývoji; akcelerace vývoje; kritická/senzitivní, zlomová a krizová období ve vývoji..*

DETERMINACE VÝVOJE PSYCHIKY

Do hledání odpovědí na otázky vzniku a vývoje lidské psychiky zasáhl zásadním způsobem vývoj biologie a dalších věd o organismu člověka. Současná vědecká vývojová psychologie vychází z Darwinovy evoluční teorie a chápe člověka jako výsledný – nejsložitější a v mnohém nejdokonalejší - článek **fylogeneze**¹, ukončené vývojem prvního příslušníka rodu homo a následované vlastním vývojem člověka – **antropogenezí**.² **Ontogeneze – vývoj jedince** současně odkazuje na jeho druhovou příslušnost – v raných fázích vývoje (zejména prenatální období) jedinec zkratkovitě opakuje fylogenetický vývoj.³ Vývoj organismu i psychiky současného jedince (= **ontogeneze**) jsou výsledkem tohoto přirozeného biologického vývoje, provázeného postupujícím vývojem sociokulturní úrovně lidského společenství. (Langmeier 2006; Šmarda 2007)

Jednou ze základních otázek kladených od samého počátku zájmu o vývoj a individualitu člověka je otázka **determinace lidské psychiky** a jejích částí – tedy **otázka činitelů určujících vývoj každého jedince**. Zmíníme alespoň dvě základní pojetí, vycházející z tradičních filozofických směrů nativismu⁴ a empirismu⁵, a od nich odvozené pedagogické koncepce a psychologické přístupy k člověku a k možnostem výchovy.

¹ Fylogeneze – vývoj druhů od jednobuněčných organismů až k současnému homo sapiens sapiens

² Antropogeneze – vývoj člověka od prvního příslušníka rodu homo až k současnému homo sapiens sapiens.

³ Tzv. biogenetický zákon, který v roce 1874 formuloval Ernst Haeckel. (Šmarda 2007)

⁴ Zastánci nativistického přístupu zdůrazňují vrozené determinanty psychiky, zejména rozum. Reprezentantem nativismu je C. Leibnitz, přesvědčený o vrozeném rozumu.

⁵ Empiristé odmítají vrozené dispozice, pro formování psychiky má rozhodující význam zkušenost. Reprezentantem empirismu je John Locke („není v rozumu, co dříve nebylo ve smyslech“).

1. **Nativistické přístupy** zdůrazňují **vrozené předpoklady** a následně akcentují přirozenost a volný růst jedince. Výchova má pouze vytvářet podmínky k optimálnímu vývoji, naopak záměrné působení a formování je proti přirozenému vývoji. Příkladem pedagogického uchopení nativistického přístupu jsou pedagogické koncepce Jana Amose Komenského, Jeana Jacquese Rousseaua a reformně-pedagogické přístupy 20. století. V psychologii s pojetím vrozené podstaty jako s určujícími determinanty fungování psychiky pracovala psychoanalýza, pozitivní vnímání vrozených determinant rozpracovala humanistická psychologie.⁶
2. **Empiristický přístup** odmítá učení o vrozených dispozicích, základem vývoje a růstu je **individuální zkušenost, získaná v určitém prostředí**. Příkladem extrémní pedagogicko-psychologické aplikace empirismu je přesvědčení klasických behavioristů⁷ o neomezených možnostech vlivu sociálního prostředí na jedince. Empiristický přístup našel uplatnění v některých teoriích učení a v behaviorální terapii, založené na řízeném nácviku a opakování žádoucího chování s cílem aktivovat žádoucí psychické procesy.

Ontogeneze psychiky jedince je výsledkem INTERAKCE ZÁKLADNÍCH DETERMINANT:⁸

1. Biologické determinanty

- **zděděné vlohy** – genetická výbava (genotyp), daná v okamžiku početí a projevující se následně v individuální podobě (fenotyp); ontogeneze každého jedince je pokračováním procesu fylogeneze, jedinec získává dědičný vklad od předků;
- ke zděděným determinantám řadíme i procesy a vlivy působící v období prenatalního vývoje – považujeme je za **vlivy vrozené**;
- vlivy biologického prostředí po narození – klimatické a přírodní podmínky.

2. Sociální determinanty

- **činitelé sociálního prostředí** – sociální interakce a vztahy, prožívané po narození; sociokulturní působení lidské společnosti na jedince v průběhu celé jeho ontogeneze.

3. Individuální determinanta

- **autoregulace** – jako jakýsi „katalyzátor“ výše uvedených interakcí působí nejsložitější a vývojově nejmladší determinanta; spočívá ve vědomé regulaci vlastního života; vyvíjí se v průběhu života a je projevem dospělé osobnosti.

⁶ Viz Drapela, V.J., 2008. *Přehled teorií osobnosti*. Praha: Portál.

⁷ Zakladateli amerického behaviorismu J. B. Watsonovi je připisován výrok: „Dejte mi tucet zdravých nemluvnat, dobře vyvinutých, a můj vlastní specifický svět, v němž bych je vychovával, a já vám zaručím, že vezmu kteréhokoliv z nich náhodou a vycvičím jej, aby se z něho stal jakýkoliv odborník podle vaší volby – lékař, právník, umělec, obchodník, ano, dokonce i žebřák a zloděj bez ohledu na jeho talenty, sklony, tendence, schopnosti a na povolání a rasu jeho předků.“

⁸ Podrobněji o determinaci lidské psychiky viz studijní opora *Obecná psychologie*.

LINIE VÝVOJE

Člověk jako nositel osobnosti je **bio-psycho-sociální celek**. Vývoj jedince a jeho osobnosti (= **ontogeneze**) můžeme sledovat ze dvou perspektiv:

a) **lineárně** – sledujeme tři základní **linie vývoje od početí do smrti**:

1. **ZRÁNÍ (MATURACE)** = vývoj biologických struktur a jejich fungování (tento proces je determinován geneticky).
2. **UČENÍ** = vývoj poznávacích procesů a strategií (tento proces je determinován interakcí genetických dispozic a sociálního prostředí).
3. **SOCIALIZACE** = proces včleňování individua do společnosti (tento proces je determinován zejména prostředím, samozřejmě v interakci s biologickými podmínkami vývoje).

Všechny linie – oblasti vývoje – se vyvíjejí ve vzájemné interakci, ovšem v různých obdobích více či méně harmonicky (viz princip nerovnoměrnosti vývoje).

U různých autorů nalézáme různá označení jednotlivých linií – Piaget (2010) hovoří o třech faktorech vývoje: zrání jako organickém růstu, učení a zkušenosti získané v činnosti s předměty a o faktoru sociální interakce a přenosu, Vágnerová (2000) uvádí názvy: biosociální, kognitivní, psychosociální vývoj, Langmeier (2006) zmiňuje v jednotlivých obdobích motorický vývoj, vývoj chování, socializaci a kognitivní vývoj.

b) **horizontálně** – jako specifické na sebe navazující **etapy vývoje**, ohraničené vývojovými **mezníky**. Vývojovým mezníkem chápeme zásadní změnu (biologickou, psychickou či sociální), která uvozuje novou a specifickou etapu vývoje (např. první slovo, vstup do školy, nástup menstruace apod.).

Vývojová psychologie ve 20. století aplikuje oba přístupy – hovoříme o tzv. **biodromální psychologii nebo psychologii celoživotního vývoje** (anglicky **life-span psychology**)⁹, která sleduje vývoj osobnosti jako kontinuum od početí až do smrti.

VÝVOJOVÉ ZMĚNY

Vývoj se přirozeně realizuje jako sled zákonitých změn. (Vágnerová 2008) Za zákonité změny považujeme změny, které jsou determinovány genetickým programem lidského jedince, a proto k nim **v přirozených podmínkách dochází**

- **u celé populace v určitém (neměnném) pořadí** (např. první dentice odchází a je nahrazena druhým chrupem),
- **v dílčích skupinách populace (kulturách) v přibližně stejném věkovém období**

---

⁹ Pojmy biodromální psychologie a life-span psychology používali psychologové Karl Bühler (1897 – 1963) a jeho žena Charlotta Bühlerová (1893 – 1974). Zabývali se vývojem dětí od narození, působili ve Vídni, od konce třicátých

(např. nástup menstruace u dívek “západní kultury”).

Zatímco genetický program určující projevy a sled změn je neměnný, kritérium “načasování” změn je do určité míry ovlivnitelné i sociokulturním vývojem lidstva, jak dokazuje tzv. **sekulární akcelerace** – urychlení psychického, sociálního, ale i biologického vývoje populace v důsledku optimalizace životních podmínek (výživa, lékařská péče, blahobyť) v Evropě a Severní Americe – tedy v tzv. vyspělých kulturách - ve 20. století.¹⁰ (Říčan 2006, s. 187; Langmeier 2006, s. 144 - 146)

Ve snaze co nejlépe popsat a charakterizovat vývoj osobnosti jako kontinuum vznikají **periodizace vývoje osobnosti** – hypotetická členění ontogeneze na specifická a na sebe navazující období. Pro každou etapu jsou charakteristické tzv. přirozené a/nebo sociokulturně podmíněné **mezníky** a **věkové/vývojové změny a z nich vyplývající zvláštnosti/specifika**, vyskytující se v určité etapě života u většiny dané populace (u každého jedince samozřejmě ve specifické, individualizované podobě a intenzitě). Tyto charakteristiky (zjištěné vědeckými metodami) jsou měřítkem pro stanovení tzv. **věkové/vývojové přiměřenosti** biologických, psychických sociálních projevů jedince.

Druhy vývojových změn:

1. podle oblasti/linie vývoje, kterou změna postihuje:

- **biologické** - změny tělesného růstu, vzhledu, stavby a funkce orgánů a orgánových soustav,
- **sociální** - změny druhů, úrovní, kvantity i kvality sociálních interakcí, sociálních vztahů a sociálních rolí,
- **psychické** - změny druhů, úrovní, kvantity i kvality dílčích psychických procesů a vlastností osobnosti.

2. podle druhu změny:

- **kvantitativní** - změny množství - přibývání nebo úbytek,
- **kvalitativní** - změny v dosahované úrovni - zdokonalení či zhoršování.

3. podle směru vývoje:

- **progresivní/evoluční** - znamenají vývojový posun k lepší úrovni (růst/zisk/zdokonalování),
- **regresivní/involuční** - znamenají vývojový posun zpět, k předchozím úrovním (úbytek/ztráta/zhoršování).

---

let 20. století v USA.

¹⁰ Průměrný věk nástupu menstruace u dívek se mezi lety 1900 – 2000 snížil o více než tři roky. Podobně projevy

Vývojové zvláštnosti jsou tedy typické pro celou populaci. Ve vývoji osobnosti se objevují i zcela individuální projevy, typické pouze pro daného jedince - **individuální zvláštnosti osobnosti**. Jako individuální zvláštnost chápeme:

a) buď zcela specifickou podobu realizace vývojové změny (např. extrémně výrazná či nepatrná vývojová změna) nebo její výskyt v jiném čase, nežli je typické – vývojový projev, kterým se ale jedinec od svých vrstevníků odlišuje a projevuje se jako starší nebo mladší (např. puberta praecox – předčasná puberta)

nebo

b) na vývoji nezávislé individuální a specifické vlastnosti jedince (např. extroverze, optimismus, obětavost apod.).

Jeden pozorovaný projev tak může být hodnocen jako vývojová i jako individuální zvláštnost – podle toho, kdy se v životě jedince projevuje (např. vzdorovitost je pojmána v batolecím období jako přirozené vývojové specifikum, ale přetrvává-li jako výrazný projev až do předškolního či mladšího školního věku, stává se zvláštností individuální).

VÝVOJOVÉ PRINCIPY:

V procesu přirozeného vývoje sledujeme určité zákonitosti, principy, podle nichž se vývoj řídí. Na tomto místě jmenujeme základní vývojové principy. (Příhoda 1963; Langmeier 2006)

1. Princip diferenciacce-integrace

Vývojové změny a procesy směřují od komplexních k dílčím, dosažené dílčí úrovně jsou zároveň (nebo následně) integrovány ve vyšší a složitější celky a dovednosti.

Příklady:

- ❖ dlaňový úchop se postupně **diferencuje** a specifikuje v úchop klešťový, klešťový úchop se následně integruje s dalšími dílčími dovednostmi jemné motoriky ruky a tato **integrace** umožní složitější pohyby – např. psaní. (Uvedený příklad se týká biologické linie vývoje.)
- ❖ bazální vztah dítěte k matce dospívá k diferencovaným vztahům k dalším osobám a následně jsou veškeré vztahy integrovány do celistvého vztahu jedince ke společnosti, k lidstvu, ke světu atd. (Uvedený příklad se týká sociální linie vývoje.)
- ❖ původní mnohovýznamnost prvních slov v raném věku dítěte (např. slovo HAM znamená jíst, ale batole jím vyjádří i chuť na jídlo, označí tak i další činnosti a věci s jídlem související – talíř, lžička, sporák, kuchyň atd.) se postupně diferencuje (pro každý jev související s jídlem se dítě učí samostatné slovo) a následně jsou dílčí pojmy opět integrovány např. do abstraktního pojmu stravování. (Uvedený příklad se týká psychické -

---

stárnutí se v posledním století posouvají do vyššího věku.

kognitivní linie vývoje.)

2. Princip nerovnoměrnosti vývoje

Ontogeneze je kontinuálním a nepřetržitým procesem, který však neprobíhá zcela plynule. V průběhu ontogeneze se objevují **období rychlého a intenzivního vývoje**, po kterých přicházejí **období klidu** – stagnace, kdy se zdánlivě nic nového neděje. I tato období však mají svůj vývojový význam – jsou časem postupné přirozené **konsolidace** nově získaných kvalit. Období stagnace může vést i k dočasné vývojové **regresi** (návrat zpět), která může rovněž znamenat šanci na upevnění předchozích kvalit a přípravu na další vývojový skok. (Langmeier 2006) Pro některá období života je dokonce charakteristický tzv. „**vývojový spurt**“ – prudký nárůst a vývoj některé oblasti (např. rychlý růst kostí v pubertě).

3. Princip vývojové spirály

V dílčích etapách ontogeneze se (ve všech vývojových liniích) opakovaně objevují a navracejí obdobné situace, příležitosti. V průběhu času a vývoje dosahují nových - změněných – kvalit, jejich prožívání je v důsledku vývoje a učení pokaždé jiné. Chápání a řešení opakujících se situací a stavů je v každém období odvozeno od dosažené vývojové úrovně:

- ❖ například skladbu, kterou jsme poslouchali či hráli v určitém věku, objevujeme po mnoha letech znovu jako novou a nalézáme v ní nové kvality, které jsme dříve nevnímali nebo neuměli interpretovat (např. harmonické postupy, melodie, dynamika);
- ❖ týž vztah – např. k matce – se v průběhu vývoje proměňuje a nabývá nových kvalit;
- ❖ chápání pojmů – např. „láska“, soucit - a emoce s nimi spojené se v každé etapě vývoje proměňují, posunují se tzv. „o spirálu výše“.

SPECIFICKÁ OBDOBÍ V ŽIVOTĚ JEDINCE

V psycho-sociálním vývoji osobnosti navíc nastávají tzv. **kritická (senzitivní/citlivá) období (fáze)**. (Langmeier 2006, s. 275) Označujeme tak určité časové úseky v životě jedince (i druhu), kdy je zvýšeně vnímavý k určitým podnětům; pokud jsou mu tyto podněty poskytovány, odnáší si z dané vývojové fáze „možné maximum“, podstatné pro jeho další vývoj (např. rané dětství je senzitivním obdobím pro vytváření schopnosti navazovat citové vztahy, pokud tato zkušenost v dětství chybí, následně se kompenzuje s obtížemi). Názory na závažnost senzitivních fází pro rozvoj jednotlivých psychických kvalit se různí, nikdo však už nezpochybňuje celkovou a výraznou „**vnímavost**“ **dětství** k sociálním i intelektuálním podnětům a zásadní **význam období dětství pro**

vývoj zdravé osobnosti.

Jako **krizová období** označujeme období ve vývoji, kdy je jedinec vystaven novému typu sociální a psychické zátěže, kterou ještě nedokáže sám zvládat – prožití této **krize** a její zvládnutí je vývojovým úkolem. (Helus 2009) Významem psychosociálních krizí ve vývoji a růstu osobnosti se zabýval zejména E. Erikson (viz kapitola 3.5. této studijní opory).

Vedle přirozených vývojových změn se v životě jedince vyskytují i změny a období determinované vnějšími událostmi. Mohou však v životě jedince znamenat velký, v podstatě vývojový předěl. Hovoříme o tzv. **zlomových obdobích**. (Helus 2009, s. 198 - 200). Ta mohou být prožívána a vyjádřena zcela individuálně, souvisejí zejména s významnými událostmi v životě dítěte – např. výrazný emoční zážitek, změny rodinné situace, významná setkání, nové životní výzvy.

Důkladné poznání věkových zvláštností i senzitivních, krizových i zlomových období ve vývoji dítěte jsou základem pro optimální míru i načasování požadavků na jedince (ze strany rodiny, školy, společnosti). Systematická výchova, vzdělávání a vyučování respektují zásadu věkové/vývojové přiměřenosti a využívají senzitivních fází pro učení v nejširším smyslu.

VÝVOJOVÁ PSYCHOLOGIE sleduje **vývoj osobnosti od početí až do smrti**. **VÝVOJ** je proces zákonitých změn. **Psychika současného člověka** je determinována dílčími **procesy evoluce** (fylogeneze, antropogeneze) a socio-kulturním vývojem lidstva. **V ontogenezi** se uplatňují **determinanty biologické** (zděděné, vrozené a faktory biologického prostředí), **environmentální a sociokulturní** (dané prostředím) a **autoregulace** (vlastní volba a seberealizace). Ve snaze poznat osobnost jedince zkoumáme všechny **tři základní linie vývoje** – **vývoj biologický (zrání), psychický (učení) i sociální (socializaci)** a jejich proměny v jednotlivých etapách ontogeneze. **Systematická edukace** vychází ze znalosti **věkových zvláštností** (specifik jednotlivých životních období) a z poznání jejich **individuálních projevů**.

OTÁZKY A ÚKOLY K SAMOSTUDIU:

1. Uvědomte si význam a součinnost jednotlivých determinant vývoje ve Vašem osobním životě.
2. Proč je pro pedagoga důležité poznat význam specifických (senzitivních a krizových) období ve vývoji osobnosti jedince (žáka)?

3. Jak může pedagog rozpoznat aktuální specifické zlomové období v životě žáka?

LITERATURA KE KAPITOLE:

HELUS, Z., 2009. *Dítě v osobnostním pojetí*. 2. vyd. Praha: Portál.

LANGMEIER, J., KREJČÍŘOVÁ, D., 2006. *Vývojová psychologie*. 2. vyd. Praha: Grada Publishing.

ŘÍČAN, P., 2006. *Cesta životem: vývojová psychologie*. 2. vyd. Praha: Portál.

ŠMARDA, J. a kol., 2007. *Biologie pro psychology a pedagogy*. 2. vyd. Praha: Portál.

VÁGNEROVÁ, M., 2000. *Vývojová psychologie. Dětství, dospělost, stáří*. Praha: Portál.